

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ
ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Το Κίνημα στο Γουδί 1909

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΝΙΚΗ ΜΑΡΩΝΙΤΗ

ΤΑ ΝΕΑ | ιστορία

Το κίνημα του 1909 ήταν συνισταμένη κοινωνικο-οικονομικών και πολιτικών παραγόντων που είχαν τις ρίζες τους στον ύστερο 19ο αιώνα. Η γενική ευημερία που είχε διατυπώσει ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ για την Ελλάδα, η οποία είχε ζήσει τον θάνατο του 1908, και η αποκατάσταση του συνταγματισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, συνιστούσε – τουλάχιστον για τους νεαρούς Έλληνες αξιωματικούς – ένα σημαντικό πρότυπο για ανάλογη αυτονομία πολιτική δράση. Το ανεκτιμήσιμο της Μεγάλης Ιδέας (της απελευθέρωσης των «αγρόφων» Ελλήνων) και η «άφρονη σάση» που τηρούσαν απέναντι στην Ύψιλη Ιερά Αρχιεπισκοπή και το Διημέριον Εράνη και Γεωργίου Θεοτόκη ήταν μια πρόκληση στην οποία οι Έλληνες στρατιωτικοί θεωρούσαν καθήκον τους να απαντήσουν. Το αίσθημα του αστικού και ασυλλογιστικού συνδυασμού που είχε δημιουργήσει στην στρατιωτική εξουσία (ένα καινούριο κοινωνικό και πολιτικό φαινόμενο του 20ού αιώνα,

— Στρατιών Ι. Παλαιολόγος

**Το Κίνημα του 1909 =
 μια κοινωνική επανάσταση
 και γενική**

(που στην Ελλάδα εμφανίστηκε στο όνομα της εθνικής ολοκλήρωσης), για να ανατρέψουν το παλαικομματικό πολιτικό σύστημα και να επιτύχουν την «ανόρθωση» της Ελλάδας. Ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1908 η εφ. «Ακρόπολις» του Βλάση Γαβριηλίδη καλούσε τον λαό σε «ειρηνικήν επανάστασιν» κατά της «κρατούσης διεφθαρμένης ολιγαρχίας, της ελκούσης το γένος από τους πολεμιστάς και τους προύχοντας του Εικοσιένα», η οποία νεμόταν το «Κράτος»¹. Η «Ειρηνικής Επανάστασις» (όπως εξήγησε αργότερα ο Γαβριηλίδης) θα είχε ως πρότυπο τις «εκλογικές μεταρρυθμίσεις εις την Αγγλίαν» του 19ου αιώνα («ήτις υπήρξεν αληθινή ειρηνική επανάστασις διότι πήρε την Αγγλίαν από τας χείρας των λόρδων και την έδωσε εις χείρας των μεσαίων τάξεων και των λαϊκών τάξεων»)².

Το υπόμνημα των συντεχνιών

Η πρώτη δημόσια έκφραση διαμαρτυρίας εκείνης της χρονιάς ήταν το υπόμνημα των συντεχνιών προς τον βασιλιά. Η Διοικητική Επιτροπή του Συνδέσμου των εν Αθήναις Συντεχνιών έγινε το πρωί της 18ης Φεβρουαρίου δεκτή σε ακρόαση και ο πρόεδρός της δήλωσε προφορικά προς τον Γεώργιο Α' ότι «από πολλού χρόνου ασκόπως ανέμενον την βελτίωσιν της νοσηράς καταστάσεως του τόπου και απελπισθέντες πλέον κατέφυγον προς τον Βασιλέα, όπως ούτος επέμβη». Και περιέγραψε σε δραματικούς τόνους την οικονομική δυσπραγία του εμπορικού κόσμου και των παραγωγικών τάξεων: «Ο λαός Μεγαλειότατε πεινά, και τούτο διότι το εμπόριον εσταμάτησε, διότι όλοι οι επαγγελματικοί κλάδοι εχαλαρώθησαν. Πλείστα εμπορικά καταστήματα έκλεισαν, καθ' εκάστην δε κατά εκατοντάδας διάφορα καταστήματα ενεγράφησαν εις το πινάκιον των πτωχεύσεων. Επίσης εις πολλά εργοστάσια επαύθησαν το πλείστον των εργατών, διότι δεν είχαν εργασίας, και οι απολυθέντες ως εκ τούτου περιήλθον εις την εσχάτην ένδειαν». Οι εκπρόσωποι των συντεχνιών απέδωσαν την οικονομική κρίση σε πολιτικούς λόγους και ζήτησαν από τον βασιλιά να απαιτήσει από την κυβέρνησή του «πρόγραμμα ρητόν κατά του συστήματος της συναλλαγής και της φορομανίας, όπερ έφθειρε τα πάντα και απειλεί καταστροφάς». Ως υπαίτιους όλων των «δεινών του λαού» οι πρόεδροι των συντεχνιών κατονόμασαν τα «προσωπικά κόμματα», τα οποία έχοντας ως αρχή τους τη «φιλαρχίαν», διασπάθισαν

1. Εφ. Ακρόπολις αρ. 6512 (28 Μαΐου 1909) σ. 1. Βίκτωρ Παπακοσμάς, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος. Το πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα*, μετ. Αλεξάνδρα Φιαδά, Αθήνα: Εστία, 1981, σσ. 70-71.

2. Εφ. Ακρόπολις αρ. 6.618 (13 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 1. Για ανάλυση των αιτιών του κινήματος του 1909 βλ. Γιώργος Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα: Εξάντας, 1977, σσ. 40-171, 180, 187-202, 220-221. Β. Παπακοσμάς, *ό.π.*, σσ. 33-71. Για την πρώιμη εκβιομηχάνιση βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπεζής της Ελλάδος, 1986.

το δημόσιο χρήμα του «πτωχού λαού». Στο γραπτό υπόμνημά («αναφορά») τους προς τον βασιλιά, οι συντεχνίες - οι οποίες αντιπροσώπευαν τη μικροαστική και την εργατική τάξη - διαμαρτυρήθηκαν «δια την ατελεύτητον φορολογικὴν επιβάρυνσιν και τους «βαρείς και ανίσως διανεμημένους φόρους», οι οποίοι βάρυναν «τον λαόν, επ' ωφελεία των ολίγων». Το υπόμνημα προέβαινε στην ακόλουθη ανάλυση της οικονομικής κατάστασης και της σχέσης κράτους και κοινωνίας:

Ο λαός των συντεχνιών της πόλεως Αθηνών, προ πολλού αισθανόμενος τον σκληρόν όνυχα υπερμέτρου φορολογίας, ανηλεώς σχίζοντα τας σάρκας του, και χειροτερεύοντα την νοσηράν κατάστασιν, εν ή ένεκα και άλλων αφορμών διατελεί, ανέμενε εν υπομονή καλλιτέρας ημέρας, αίτινες όμως δυστυχώς δεν ανέτειλον. Το κακόν ου μόνον εξακολουθεί αλλά και δεινούται, της εργασίας καθισταμένης ολιγώτερον πάντοτε προσοδοφόρου, ένεκα της παρακμής της καθόλου της χώρας παραγωγής, εξ ης και αι επαγγελματικά τάξεις αντλούσι την ιδίαν αυτών πρόσσοδον. Αλλ' ήλθεν εποχή, ότε τα πράγματα ουσιωδώς υπό φορολογικὴν έποψιν μετεβλήθησαν και δη μεταβολήν απότομον. Ο προϋπολογισμός του Κράτους από 40 εκατομμύρια δραχμών εν έτει 1880 ανεβιβάσθη εις 60 εκατομμύρια εν έτει 1885, εις 80 εκατομμύρια εν έτει 1887, εις 100 εκατομμύρια εν έτει 1894, ίνα σήμερον υπερβή τα 130. [...] οι πτωχοί καθίστανται οσημέραι πτωχότεροι, οι δε πλούσιοι πλουσιώτεροι, εμοφώθη δε νέον είδος πλουτοκρατίας ασυδότου και την εξακολούθησιν της ασυδοσίας της παντί σθένει επιδιώκούσης [...] Η εξόγκωσις του προϋπολογισμού δεν ανταποκρίνεται εις πραγματικὰς ανάγκας του Κράτους ούσα απλώς απόρροια της κακοδιοικήσεώς του. Τα κόμματα, προσωπικά όντα, υπερθεματίζουν χάριν ικανοποιήσεως προσώπων, εις δημιουργίαν θέσεων αργομίσθων, και επομένως εις την των φόρων αύξησιν. Ούτε θα παύση δε το κακόν τούτο ενόσω ριζικωτέρα δεν επέλθη πολιτική μεταβολή, με πρόγραμμα πολιτικών οικονομιών. [...] Ο λαός προ πολλού διηρέθη εις δύο διακεκριμένας τάξεις, αφ' ενός αργομίσθους και θεσιθήρας και αφ' ετέρου παραγωγούς, βαρύτατα φορολογουμένους. Αλλ' ήδη οι δεύτεροι δεν αντέχουσι πλέον προς διατροφήν των πρώτων· τόσον υπεράριθμοι κατέστησαν ούτοι. Και η μεν πολιτική ολιγαρχία, μετά της συμμαχούσης αυτή πλουτοκρατίας, εξακολουθεί τον δρόμον της, ενασμενίζουσα εις κατάστασιν εξυπηρετούσα τους ιδιοτελείς σκοπούς της [...] Πληρώνομεν φόρους και δεν προστατευόμεθα, ουδέ δυνάμεθα να εύρωμεν το δίκαιον ημών, άνευ παρεμβάσεως του ισχυρού της ημέρας. Τι πλέον μένει να πράξωμεν, ή να διακηρύξωμεν την στερράν απόφασιν, ην έχομεν ν' αμυνθώμεν υπέρ της ιδίας ημών υπάρξεως;³

3. Εφ. Εστία αρ. 5.404 (18 Φεβρουαρίου 1909) σ. 4 και αρ. 5.405 (19 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1. Εφ. Εμπρός αρ. 4.432 (19 Φεβρουαρίου 1909) σ. 2. Εφ. Σκριπ αρ. 16.367 (19 Φεβρουα-

Στη διαμαρτυρία των αθηναϊκών συντεχνιών (στη διοικητική επιτροπή τους συμμετείχαν οι πρόεδροι των καπνεμπόρων και καπνοπωλών, των τυπογράφων και βιβλιοδετών, των κουρέων, των αρτοποιών, των καφεπωλών, των λιθογράφων, και των ποτοποιών⁴) πρόσθεσαν τη φωνή τους και οι συντεχνίες των επαρχιών, διότι – όπως σχολίασε η «Εστία» – «ο πόνος και ο πόθος των Αθηναίων πολιτών είναι ο αυτός εις όλην την Ελλάδα»⁵. Την ίδια ημέρα το απόγευμα συγκροτήθηκε θορυβώδης αντικυβερνητική διαδήλωση των οπαδών του ραλλικού κόμματος έξω από το κοινοβούλιο, την ώρα που συνεδρίαζε το σώμα των βουλευτών. Το συγκεντρωμένο πλήθος, το οποίο σύμφωνα με διαφορετικές δημοσιογραφικές πληροφορίες ανερχόταν σε περίπου 500 έως και 1.500 άτομα, λιθοβόλησε «βροχηδόν» το βουλευτήριο –θραύοντας τα παράθυρα των θεωρείων–, έριξε κροτίδες («ρουκέτες») και πυροβολισμούς και ήλθε σε συγκρούσεις με τους χωροφύλακες και τη στρατιωτική δύναμη, που ήταν παρατεταγμένη στο προαύλιο της Βουλής (επί της οδού Σταδίου). Μιλώντας προς τους διαδηλωτές ο Γεώργιος Δ. Ράλλης (γιος του αρχηγού της μείζονος αντιπολίτευσης) υποστήριξε: «Δικαίως ο ελληνικός λαός εξεγείρεται και επιζητεί την ανόρθωσιν της καταστάσεως την οποίαν εδημιούργησεν η ατάσθαλος πολιτική της Κυβερνήσεως» και τους κάλεσε να μην παύσουν «όντες εξωργισμένοι κατά της ατίμου αυτής διαφθοράς εφ' όσον δεν επανέρχεται η τάξις και δεν επανορθώνεται η κακή αυτή διοίκησις». Οι διαδηλωτές ωστόσο δεν υπέβαλαν συγκεκριμένα αιτήματα⁶ και η εφημερίδα «Εμπρός» του Δημητρίου Καλαποθάκη, δικαιολογώντας κατ' αρχήν την περιρρέουσα «ψυχολογικήν κατάστασιν» έξαψης των πνευμάτων, σχολίασε ότι η διαδήλωση ήταν «ουδέν άλλο ή ασύντακτος εσμός θορυβοποιών» και «έν εκ των συνήθων κομματικών τεχνασμάτων, εις τα οποία δεν δύναται να αποδοθή σημασία μεγαλειτέρα αφ' ό,τι αξίζουν»⁷. Μάλιστα, ο Εμπορικός Σύλλογος των Αθηνών και ο πρόεδρος των εμποροϋπαλλήλων καταδίκασαν τις ταραχές, προσθέτοντας ωστόσο πως γνωρίζουν «βεβαίως και αυτοί κάλλιστα ότι έχομεν ανάγκην ριζικής μεταβολής της εν γένει καταστάσεως»⁸.

Το συλλαλητήριο των εμπόρων

Την 18η Μαρτίου οι έμποροι της πρωτεύουσας έκλεισαν τα καταστήματά τους και οργάνωσαν πορεία διαμαρτυρίας και συλλαλητήριο έξω από τα ανάκτορα. Αίτημα των εμπόρων και των υπαλλήλων τους, οι οποίοι ανέρχονταν σε περίπου

ρίου 1909) σ. 3.

4. Εφ. Σκριπ αρ. 16.367 (19 Φεβρουαρίου 1909) σ. 3.

5. Εφ. Εστία αρ. 5.406 (20 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1.

6. Για την αντικυβερνητική διαδήλωση βλ. Εφ. Εμπρός αρ. 4.432 (19 Φεβρουαρίου 1909) σσ. 2-4. Εφ. Σκριπ αρ. 16.367 (19 Φεβρουαρίου 1909) σ. 2.

7. Εφ. Εμπρός αρ. 4.432 (19 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1 και αρ. 4.433 (20 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1.

8. Εφ. Σκριπ αρ. 16.369 (21 Φεβρουαρίου 1909) σσ. 1, 4.

4.000, ήταν η απομάκρυνση του προϊστάμενου του Τελωνείου Πειραιώς, εις βάρος του οποίου υπήρχαν καταγγελίες για αυθαιρεσίες, κλοπές, καταχρήσεις, βάναυση, ακόμη και βίαιη συμπεριφορά προς τους εμπορευομένους. Στην κίνηση διαμαρτυρίας των εμπόρων συμμετείχε και το Διοικητικό Συμβούλιο του Συνδέσμου Βιομηχάνων και Βιοτεχνών (ΣΕΒΒ) με δικό του ψήφισμα. Το ζήτημα περιπλεκόταν από το γεγονός ότι η κυριώτερη τελωνειακή υπηρεσία της χώρας βρισκόταν (από το 1898, κατόπιν της χρεοκοπίας της Ελλάδας πέντε χρόνια νωρίτερα) υπό τον έλεγχο της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής του Ελέγχου (sic)⁹. Η πορεία και το συλλαλητήριο των εμπόρων ήταν ήσυχος και ειρηνικός· το Διοικητικό Συμβούλιο του Εμπορικού Συλλόγου προέτρεψε το συγκεντρωμένο πλήθος, το οποίο σύμφωνα με δημοσιογραφικές πληροφορίες έφθανε τις 5.000 άτομα, να μεταβεί «[εις την πλατεία των Ανακτόρων] αξιοπρεπώς ως πρέπει εις πολίτας νομοταγείς». Η κυβέρνηση ωστόσο απάντησε στις διαμαρτυρίες με βίαια κατασταλτικά μέτρα. Στο ύψος του ξενοδοχείου της Μεγάλης Βρετανίας είχε παραταχθεί μια ισχυρή δύναμη της Αστυνομίας και της έφιππης Χωροφυλακής, η οποία εμπόδισε τους διαδηλωτές να προχωρήσουν προς τα ανάκτορα. Η απόπειρα των διαδηλωτών να διασπάσουν την αλυσίδα των αστυνομικών προκάλεσε την άμεση αντίδραση της Χωροφυλακής. Οι έφιπποι χωροφύλακες, «ελκύσαντες τας σπάθας», επέλασαν κατά των διαδηλωτών και τους διασκορπίσαν στην οδό Σταδίου. Ο ανταποκριτής του «Σκριπ» ανέφερε: «Η στιγμή είναι πρωτοφανής και απερίγραπτος. Άνθρωποι άοπλοι μη αντιτάσσοντες την παραμικράν αντίστασιν διασκορπίζονται εις τα πεζοδρόμια δεξιά και αριστερά». Οι διαδηλωτές, εξαγριωμένοι κατά των χωροφυλάκων, άρχισαν να φωνάζουν «Είμεθα συνταγματικοί πολίται!» και να ζητωκραυγάζουν υπέρ του βασιλιά. Ο Γεώργιος Α', συναισθανόμενος τη σοβαρότητα των εξελίξεων – κατά τις οποίες τραυματίσθηκαν ελαφρά επτά διαδηλωτές –, έστειλε τους υπασπιστές του με εντολή να απομακρύνουν τη «στρατιωτική δύναμη» (η Χωροφυλακή ήταν τυπικά όργανο του Στρατού) και να αφεθεί ελεύθερος ο κόσμος να προχωρήσει προς τα ανάκτορα. Μετά την αποκατάσταση της ησυχίας η επιτροπή των εμπόρων έγινε δεκτή σε ακρόαση και επέδωσε στον βασιλιά το υπόμνημά της «λασπωμένο και τσαλακωμένο όπως έγινε κατά την πτώσιν» του βαστάζοντος την ώρα της επέλασης του ιππικού. Το υπόμνημα του Εμπορικού Συλλόγου, που ζητούσε επίσημα την απομάκρυνση του «Τελώνου Πειραιώς» τόνιζε: «Η Εμπορική τάξις πάντοτε φιλήσυχος και φιλόνομος ταυτίζει τα συμφέροντά της προς τα του Δημοσίου οιονεί εισπράκτωρ αυτού καταβάλλουσα βαρυτάτους τελωνειακούς φόρους και πρώτη ερχομένη αρωγός εις πάσαν εθνικήν ανάγκην. Ίνα δε εξέλθη των ορίων της αντοχής και της εφεκτικότητος δήλον ότι το ποτήριον υπερεπληρώθη». Ο αρχηγός της Χωροφυλακής μετέβη ακολούθως στην επιτροπή των εμπόρων και εξέφρασε τη λύπη του για τα γενόμενα, αλλά η φρορτισμένη πολιτική ατμόσφαιρα δεν εκτονώθηκε. Το συλλαλητήριο προκάλεσε κυβερνητική

9. Εφ. Σκριπ αρ. 16.394 (18 Μαρτίου 1909) σσ. 1, 3.

κρίση και την παραίτηση του Θεοτόκη. Ο πρωθυπουργός παραδέχθηκε πως δεν υπήρχε πραγματικός «κίνδυνος διασαλεύσεως της τάξεως», αλλά αρνήθηκε να τιμωρήσει τον διευθυντή της Αστυνομίας για τον υπερβάλλοντα ζήλο ενάντια στους διαδηλωτές. Ο πραγματικός λόγος της κυβερνητικής κρίσης ήταν η αδυναμία της να έλθει σε σύγκρουση με τη Διεθνή Επιτροπή του Ελέγχου, και η παραίτηση του Θεοτόκη δεν έγινε δεκτή από τον βασιλιά¹⁰.

Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος

Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ήταν μια μυστική οργάνωση κατώτερων αξιωματικών (στη συντριπτική πλειοψηφία τους, ανθυπολοχαγών και υπολοχαγών) η οποία είχε αρχικό σκοπό την προώθηση σωματειακών αιτημάτων και την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων. Ο ολέθριος πόλεμος του 1897 με την Οθωμανική Αυτοκρατορία συμβόλιζε με δραματικό τρόπο τις αποτυχίες της παλαιοκομματικής πολιτικής ηγεσίας και είχε στιγματίσει τη βασιλική οικογένεια. Ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος, ανθυπολοχαγός τότε, αναφέρει στα απομνημονεύματά του (τα οποία συνέγραψε στη διάρκεια του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, 1947-49) ότι οι πρώτες (παράνομες) συναντήσεις μεταξύ νεαρών αξιωματικών έγιναν τον Οκτώβριο του 1908. Στην πρώτη αυτή συνάντηση αποφασίστηκε ότι έπρεπε να συγκροτηθεί Στρατιωτικός Σύνδεσμος, ο οποίος θα αποσκοπούσε «να επιβάλη Κυβέρνησιν έξω των κομμάτων, ήτις, υπό την επίβλεψιν του Συνδέσμου, να έχη δικτατορικήν εξουσίαν όπως προβή τάχιστα εις την ανασυγκρότησιν των ενόπλων δυνάμεων της χώρας κατά ξηράν και κατά θάλασσαν». Στο πρώτο πρωτόκολλο των πρακτικών των συζητήσεων υπήρχε, σύμφωνα με τον Θ. Πάγκαλο, ρητό άρθρο για τη μετάκληση του Ελευθερίου Βενιζέλου από την Κρήτη «όπως [ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος] του αναθέση την Κυβέρνησιν», διότι ο Κρης πολιτικός «ξέρει τα ζητήματα της διεθνούς πολιτικής καλύτερα από όλους μας»¹¹. Το πρωτόκολλο του Στρατιωτικού Συνδέσμου, που υπογράφηκε στην επόμενη συνάντηση έφερε τις υπογραφές δέκα κατώτερων αξιωματικών, ανάμεσα στις οποίες ξεχώριζαν (αν αναλογιστούμε τη μετέπειτα δράση τους) αυτές του Θ. Πάγκαλου, του Χρήστου Χατζημιχάλη, του Δημητρίου Καθενιώτη και του Κωνσταντίνου Σάρρου (του μοναδικού λοχαγού της ομάδας). Όλοι τους – πλην ενός – ήταν απόφοιτοι της Σχολής Ευελπίδων, γεγονός που αντανakλούσε την προϊούσα επαγγελματοποίηση του στρατού αλλά και τη συναίσθηση της «αποστολής» του στα δημόσια δρώμενα της χώρας. Παράλληλα, η συνωμοτική αυτή κίνηση εξέφραζε την αυξανόμενη δυσαρέσκεια των μονίμων αξιωματικών εναντίον του Διαδόχου Κωνσταντίνου, ο οποίος συνέχισε να βρίσκεται επικεφα-

10. Εφ. Σκριπ αρ. 16.395 (19 Μαρτίου 1909) σσ. 3-4.

11. Θεόδωρος Πάγκαλος, *Τα απομνημονεύματά μου 1897-1947. Η ταραχώδης περίοδος της τελευταίας πεντηκονταετίας*, τόμ. Α' (1897-1913), Αθήναι 1950, σσ. 46-48.

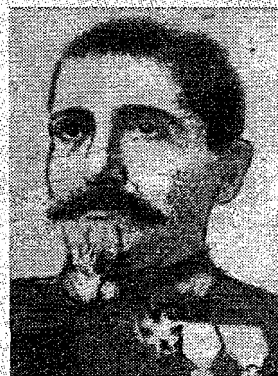
λής της Γενικής Διοικήσεως του στρατεύματος, και κατ' επέκταση εναντίον του Θρόνου, εξαιτίας τη βασιλική προστασία σε ένα μικρό κύκλο ευνοουμένων μέσα στον στρατό, οι οποίοι επιλέγονταν στην ιεραρχία όχι με βάση τις στρατιωτικές τους ικανότητες, αλλά χάρη στην εύνοια του Στέμματος.

Τη νύκτα της 25ης Ιουνίου έγινε συγκέντρωση στην οικία του υπολοχαγού Χρήστου Χατζημιχάλη, στην οποία παρευρέθηκαν περίπου 270 αξιωματικοί με πολιτικές ενδυμασίες. Στη συνάντηση αυτή συντάχθηκε και υπογράφηκε το επίσημο ιδρυτικό πρωτόκολλο με τα λεπτομερή αιτήματα των συνωμοτών αξιωματικών και αποφασίστηκε η συγκρότηση δεκαπενταμελούς διοικητικής επιτροπής. Οι συνωμοτούντες δεν πτοήθηκαν, όταν εμφανίστηκε ξαφνικά στη συνάντηση ο φρούραρχος των Αθηνών συνταγματάρχης Νικόλαος Σχινάς, ο οποίος τους απείλησε με πειθαρχικά μέτρα και επιχείρησε να αρπάξει το χαρτί όπου ήταν γραμμένες οι απαιτήσεις των κατώτερων αξιωματικών. Η νεοεκλεγείσα διοικητική επιτροπή, η οποία αποτελείτο αποκλειστικά από υπολοχαγούς και λοχαγούς, συνήλθε το βράδυ της 27ης Ιουνίου στο σπίτι του μοιράρχου της Χωροφυλακής Σπύρου Σπυρομήλιου και κατέληξε στο ενδεχόμενο χρήσης βίας, αν αυτό κρινόταν απαραίτητο, για την εφαρμογή του προγράμματος (την άμεση σύγκληση Εθνοσυνέλευσης για την αναθεώρηση του Συντάγματος και την άμεση στρατιωτική και ναυτική προπαρασκευή της χώρας για τον διαφαινόμενο νέο πόλεμο). Το επόμενο βήμα των συνωμοτών ήταν να εντάξουν τους συναδέλφους τους που υπηρετούσαν μακράν της πρωτεύουσας καθώς και τους αξιωματικούς του Ναυτικού, διευρύνοντας έτσι τη βάση του στρατιωτικού κινήματος. Την τελευταία αποστολή ανέλαβαν οι υποπλοίαρχοι Κωνσταντίνος Τυπάλδος και Περικλής Αργυρόπουλος, οι οποίοι μύησαν πάνω από πενήντα συναδέλφους τους στον Σύνδεσμο. Μια δεύτερη ομάδα που ενσωματώθηκε στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο ήταν ο Σύνδεσμος των Υπαξιωματικών με επικεφαλής τον βουλευτή (Καρδίτσας) – λοχαγό του πεζικού Γεώργιο Καραϊσκάκη (εγγονό του ήρωα της

Νικόλαος Ζορμπάς

(1844-192)

Ο Νικόλαος Ζορμπάς φοίτησε στη Σχολή Ευελπίδων και ολοκλήρωσε τη στρατιωτική μόρφωσή του στο Παρίσι. Διετέλεσε προσωπάρχης στο Υπουργείο Στρατιωτικών και καθηγητής στη Σχολή Ευελπίδων. Η συμμετοχή του στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 προκάλεσε από την πλευρά της βασιλικής ηγεσίας αρνητικά σχόλια, με αποτέλεσμα αφενός να καθυστερήσει η δική του προαγωγή – προβιβάζεται σε συνταγματάρχη το 1907 – αφετέρου να εμποδωθεί η εχθρότητά του

προς το βασιλικό περιβάλλον και ειδικότερα το πρόσωπό του γενικού διοικητή, Διαδόχου Κωνσταντίνου. Το 1909 ανέλαβε, ύστερα από πρόταση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, την ηγεσία του και έπαιξε σημαντικό ρόλο από τη στιγμή της εκδήλωσης του Κινήματος και μέχρι τις δεύτερες εκλογές του 1910. Μέσα στο ίδιο διάστημα

διετέλεσε και υπουργός Στρατιωτικών στην κυβέρνηση Στέφανου Δραγούμη. Το 1911 αποσύρθηκε από το Στρατό με το βαθμό του υποστράτηγου.

Επανάστασης). Η ομάδα αυτή στόχευε κυρίως στην κατάργηση ενός πρόσφατου νομοσχεδίου (της κυβέρνησης Θεοτόκη), το οποίο είχε κατατεθεί στη Βουλή στα τέλη Απριλίου και απέκλειε την άνοδο των μονίμων υπαξιωματικών στους βαθμούς των αξιωματικών. Ανάμεσα στους δυσαρεστημένους υποαξιωματικούς που φιλοδοξούσαν να γίνουν αξιωματικοί, συγκαταλέγονταν ο Νικόλαος Πλαστήρας και ο Γεώργιος Κονδύλης, οι οποίοι διακρίθηκαν στις κατοπινές πολιτικές εξελίξεις της χώρας. Παράλληλα, έλαβε χώρα μια συνωμοτική απόπειρα δεκαπέντε ανώτερων αξιωματικών στην οικία του συνταγματάρχη Παναγιώτη Δαγκλή. Η κίνηση όμως αυτή προδόθηκε στις στρατιωτικές αρχές και η ομάδα του Δαγκλή αναγκάστηκε να διακόψει τη δράση της. Η οργάνωση του Στρατιωτικού Συνδέσμου ολοκληρώθηκε στις 13 Αυγούστου με την ανάθεση της αρχηγίας στον συνταγματάρχη Νικόλαο Ζορμπά, πρώην διοικητή της Σχολής Ευελπίδων (1898-1906) και τότε διευθυντή της Διευθύνσεως Πολεμικού Υλικού, ο οποίος (λόγω θρυλούμενης ατολμίας του κατά τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο) είχε παραμείνει στάσιμος στην ιεραρχία επί οκτώ χρόνια και είχε βάσιμους λόγους να είναι δυσαρεστημένος με τον διάδοχο Κωνσταντίνο.

Στις αρχές Ιουνίου ο Κωστής Χαιρόπουλος, διευθυντής της αθηναϊκής εφημερίδας «Χρόνος», μυήθηκε στον υπό διαμόρφωση Στρατιωτικό Σύνδεσμο και εγκολπώθηκε τους σκοπούς του. Η εφ. «Χρόνος» έγινε στο εξής το δημοσιογραφικό όργανο του Συνδέσμου¹². Στις 20 Ιουνίου ο «Χρόνος», στο πρωτοσέλιδό του, διαδήλωσε - καθ' υπαγόρευση του Συνδέσμου - ότι «θέλομεν νέον άνδρα δια τον αγώνα» και πρότεινε ευθέως στον ελληνικό λαό «ο Ελευθέριος Βενιζέλος να τεθή επικεφαλής» του κινήματος της ανόρθωσης¹³. Την επομένη ο Χαιρόπουλος εξήγγειλε «πανελλήνιον δημοψήφισμα υπέρ του Βενιζέλου», καλώντας όσους «θέλουν να μας διοικήση ο Ελευθέριος Βενιζέλος» να «αποστείλουν την γνώμην των εις τα γραφεία του Χρόνου»¹⁴. Το «δημοψήφισμα» του «Χρόνου» (κάτι ανάλογο της σημερινής δημοσκοπήσεως) διήρκεσε ως τις 5 Ιουλίου και σημείωσε θεωρητικά αρκετή επιτυχία: σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της Σύνταξης, χιλιάδες επιστολές «ανθρώπων όλων των τάξεων και επαγγελμάτων» από όλες τις πόλεις της Ελλάδας, οι οποίες τάσσονταν υπέρ της πρωθυπουργοποίησης του Βενιζέλου, κατέκλυσαν τα γραφεία της εφημερίδας¹⁵.

12. Για τη συγκρότηση του Στρατιωτικού Συνδέσμου και την προσχώρηση του Κ. Χαιρόπουλου βλ. γενικότερα Θ. Πάγκαλος, *ό.π.*, σσ. 43-67. Μιλτιάδης, Ι. Μάλαινος, *Η επανάσταση του 1909*, Αθήναι: χ.ε., 1965, σσ. 21-49, 56-59, 72-73. Γ. Δερτιλής, *ό.π.*, σσ. 172-176, 204. Β. Παπακοσμάς, *ό.π.*, σσ. 77-87. Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α'/μέρος 2, Αθήνα: Βιβλιόραμα, [1999], σσ. 58-60. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μετ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τόμ. Β', Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), 2004, σσ. 751-753. Βασίλειος Σ. Ε. Τσίχλης, *Το κίνημα του Γουδή και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα: Πολύτροπον, 2007, σσ. 51-91.

13. Εφ. *Χρόνος* αρ. 2062 (20 Ιουνίου 1909) σ. 1.

14. Εφ. *Χρόνος* αρ. 2063 (21 Ιουνίου 1909) σ. 2.

15. Βλ. ενδεικτικά Εφ. *Χρόνος* αρ. 2064 (22 Ιουνίου 1909) σ. 1, αρ. 2069 (27 Ιουνίου 1909) σ. 1,

Την 1η Ιουλίου η εφ. «Ακρόπολις» του Βλάση Γαβριηλίδη ξεκίνησε δική της δημοσκοπήση («μέγα δημοψήφισμα του Λαού της Ελλάδος») για το εάν είναι «ώριμος σήμερα η ιδέα της ειρηνικής επανάστασεως», με ερωτήματα προς τους αναγνώστες «τι ζητάς από τας κυβερνήσεις σου, από τους βουλευτάς σου, από τον βασιλέα σου, και τίνας τέλος θεωρείς ενόχους της καταστάσεως». Όπως και στις υπόλοιπες δημοσκοπήσεις, οι απαντήσεις των αναγνωστών δόθηκαν κυρίως με ενυπόγραφες επιστολές¹⁶. Το συμπέρασμα του «μεγάλου δημοψηφίσματος» της «Ακροπόλεως», το οποίο διήρκεσε 13 ημέρες και βασίστηκε επιπλέον σε συνεντεύξεις του εμπορικού κόσμου της πρωτεύουσας,¹⁷ ήταν πως «όλαι αι τάξεις εξεγείρονται όπως ζητήσουν ριζικήν μεταβολήν της καταστάσεως»,¹⁸ δηλαδή της «βουλευτοκρατίας», και πως επίσης «ζητείται σωτήρ, χρειάζονται νέα πρόσωπα, πολιτικά και με πατριωτισμόν, σθένος, καρδίαν και απόφασιν»¹⁹. Τον συρμό των δημοσκοπήσεων ακολούθησε και το «Εμπρός» του Δ. Καλαποθάκη. Υπογραμμίζοντας ότι «τον λόγον έχει η κοινή γνώμη», προχώρησε στις 13-14 Αυγούστου σε ονομαστική δημοσκοπήση («δημοψήφισμα») « όλων των επιστημονικών, των εμπορικών, των βιομηχανικών, των λαϊκών τάξεων» της πρωτεύουσας. Οι 66 ερωτηθέντες (έμποροι, καταστηματάρχες, ξενοδόχοι, τεχνίτες, δικηγόροι, ιατροί, φαρμακοποιοί, πολιτευτές, θεοτοκικοί βουλευτές, κτηματίες κλπ.), ανάμεσα στους οποίους ξεχώριζαν ο πρόεδρος του Συνδέσμου των Βιομηχάνων Ηλίας Πουλόπουλος, άλλοι δύο εργοστασιάρχες (Στυλιανός Μόσχος και Μιχαήλ Ζωγράφος) καθώς και δύο «εκ των μεγαλειτέρων σιτεμπό-

Θεόδωρος Πάγκαλος

(1878-1952)

Ο Θεόδωρος Πάγκαλος σπούδασε στη Σχολή Ευελπίδων και στο Παρίσι. Υπήρξε ιδρυτικό στέλεχος του Στρατιωτικού Συνδέσμου και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση του Κινήματος στο Γουδί. Το 1916 συμμετείχε στο Κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη και ένα χρόνο αργότερα διορίστηκε προσωπάρχης στο Υπουργείο Στρατιωτικών. Στα χρόνια 1918-1920 έγινε αρχηγός Επιτελείου του Παρασκευόπουλου στη Μακεδονία και

στη Μικρά Ασία. Συμμετείχε ενεργά στην «Επανάσταση του 1922» και ήταν ένα από τα πρόσωπα που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην καταδίκη των θεωρουμένων ως υπευθύνων για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Το 1925 επέβαλε δικτατορικό καθεστώς· ένα χρόνο περίπου αργότερα ανατράπηκε από τον Γεώργιο Κονδύλη. Από τη

εποχή αυτή και μέχρι τον θάνατό του δεν διαδραμάτισε κανένα σημαντικό, δημόσιο, ρόλο.

αρ. 2075 (3 Ιουλίου 1909) σ. 2, αρ. 2076 (4 Ιουλίου 1909) σ. 2 και αρ. 1077 (5 Ιουλίου 1909) σ. 2.

16. Εφ. Ακρόπολις αρ. 6546 (1 Ιουλίου 1909) σ. 4.
 17. Εφ. Ακρόπολις αρ. 6553 (8 Ιουλίου 1909) σ. 4.
 18. Εφ. Ακρόπολις αρ. 6548 (3 Ιουλίου 1909) σ. 1.
 19. Εφ. Ακρόπολις αρ. 6550 (5 Ιουλίου 1909) σ. 4.

ρων του Πειραιώς» (Ηλιόπουλος και Μάνεσης), τάχθηκαν αναφανδόν υπέρ της «σωστικής εργασίας» για τη «γενικήν αναδιοργάνωσιν του κράτους» και τη «βελτίωσιν της διοικήσεως»²⁰.

Εν τω μεταξύ, στις 4 Ιουλίου παραιτήθηκε ο Θεοτόκης και την επομένη σχηματίστηκε κυβέρνηση Ράλλη. Η πολιτική κατάσταση περιπλέχθηκε λόγω όξυνσης του Κρητικού Ζητήματος. Η οθωμανική κυβέρνηση, η οποία ελεγχόταν πλέον από τους Νεότουρκους, αντιδρώντας στο ανένδοτο κίνημα των Κρητών για Ένωση με την Ελλάδα, αξίωσε από την ελληνική κυβέρνηση την ανάκληση όλων των (περίπου 200) Ελλήνων αξιωματικών που υπηρετούσαν σε προξενεία στην επικράτεια της αυτοκρατορίας. Το τελεσίγραφο της Πύλης, το οποίο εστάλη στα τέλη Ιουνίου στον υπουργό Εξωτερικών Γεώργιο Μπαλτατζή και συνοδευόταν ουσιαστικά από την απειλή κήρυξης πολέμου, έγινε αποδεκτό από την ελληνική κυβέρνηση. Η ανάκληση των αξιωματικών ξεκίνησε από το Μοναστήρι της Μακεδονίας (σημερινά Bitola) και στις 27 Ιουλίου ο Ράλλης ήταν σε θέση να διαβεβαιώσει την Πύλη ότι όλοι οι Έλληνες αξιωματικοί είχαν ανακληθεί. Για τους Μακεδονομάχους αξιωματικούς η εγκατάλειψη των θυσιών τους ισοδυναμούσε με προδοσία, την οποία, επιστρέφοντας στην Αθήνα, δεν δίστασαν να αποδώσουν στην πολιτική εξουσία. Στο Μακεδονικό ήλθε να προστεθεί νέα κρίση του Κρητικού Ζητήματος. Στις 5 Αυγούστου κόπηκε από απόσπασμα των Μεγάλων Δυνάμεων ο κοντός της ελληνικής σημαίας που κυμάτιζε από τις 16 Ιουλίου στο φρούριο του Φιρκά των Χανίων και συμβόλιζε τους εθνικούς πόθους των χριστιανών κατοίκων της μεγαλονήσου. Η υποστολή της ελληνικής σημαίας χαρακτηρίστηκε από τον αθηναϊκό Τύπο ως «αυτοεξευτελισμός» και «βαρύ έγκλημα»²¹ και έδωσε στους κινηματίες του Στρατιωτικού Συνδέσμου το έναυσμα που επιζητούσαν.

Την 13 Αυγούστου οι απεσταλμένοι της Διοικητικής Επιτροπής του Στρατιωτικού Συνδέσμου (ο υποπλοίαρχος Αλέξανδρος Χατζηκυριάκος του Ναυτικού, ο λοχαγός Κωνσταντίνος Γουβέλης του πυροβολικού και ο λοχαγός Ιωάννης Φικιώρης του πεζικού) απευθύνθηκαν στον πρωθυπουργό Δ. Ράλλη, επιδιώκοντας συνεννόηση μαζί του, αλλά εκείνος την αρνήθηκε και απέπεμψε την επιτροπή που κόμιζε το υπόμνημα του Συνδέσμου. Τη νύκτα της 14ης προς την 15η Αυγούστου περισσότεροι από 400 μνημένοι αξιωματικοί και υπαξιωματικοί και οι περίπου 2.500 οπλίτες της φρουράς Αθηνών συγκεντρώθηκαν στους στρατώνες στο Γουδί (στους πρόποδες του Υμηττού). Ο Ζορμπάς, ως επικεφαλής της υπηρεσίας υλικού πολέμου, φρόντισε για την έγκαιρη μεταφορά τυφεκίων και φυσιγγίων για τον εξοπλισμό των στασιαστών. Οι κινηματίες μετέφεραν επιπλέον δύο ορεινές πυροβολαρχίες στο Γουδί. Ο διοικητής του 2ου

20. Εφ. *Εμπρός* αρ. 4.606 (13 Αυγούστου 1909) σσ. 1-2 και αρ. 4.607 (14 Αυγούστου 1909) σσ. 1-2.

21. Εφ. *Εστία* αρ. 5.568 (2 Αυγούστου 1909) σ. 1 και αρ. 5.571 (5 Αυγούστου 1909) σσ. 1, 4. Εφ. *Χρόνος* αρ. 2122 (20 Αυγούστου 1909) σ. 1.

Συντάγματος Πυροβολικού Ζ. Ζαφειρόπουλος προσπάθησε να εμποδίσει την είσοδο των στασιαστών στον στρατώνα του, απειλώντας να ανοίξει πυρ με δύο πυροβόλα, αλλά σύντομα παραμερίστηκε και αποχώρησε άπρακτος. Μόλις πληροφορήθηκε τα γεγονότα, η κυβέρνηση Ράλλη διέταξε ένα άγημα 400 ναυτών να αποβιβαστεί στο Κερασίφι και να βαδίσει προς τον Υμηττό, αλλά ο επικεφαλής (πλοίαρχος Ιωάννης Δαμιανός) αυτομόλησε προς την πλευρά των στασιαστών. Πέραν των δύο αυτών επεισοδίων, δεν υπήρξε άλλη σοβαρή προσπάθεια της κυβέρνησης να καταστείλει τους κινηματίες. Το Πανεπιστήμιο και άλλα δημόσια καταστήματα της πρωτεύουσας καταλήφθηκαν από τους κινηματίες. Η δύναμη της Βασιλικής Χωροφυλακής που φρουρούσε τη λεωφόρο Κηφισίας (σημερινή λεωφόρο Βασιλίσσης Σοφίας) ως το ύψος του Ευαγγελισμού συμπαρατάχθηκε με τον Στρατό. Το πρωί της επομένης δεκάδες πολίτες (ανάμεσά τους πολλοί φιλοπερίεργοι) και μια μικρή ομάδα φοιτητών της Πανεπιστημιακής Ενώσεως διείσδυσαν στο στρατόπεδο και ενώθηκαν με τους «επαναστάτες». Ο Ζορμπάς κατόρθωσε να τηρηθεί απόλυτα η τάξη και να μη συμβεί το παραμικρό επεισόδιο. Σύμφωνα με τον ανταποκριτή του «Σκριπ», οι επαναστάτες ορκίζονταν «ή ν' αποθάνωσιν ή να σώσουν την υπό της φαυλοκρατίας των προσωπικών κομμάτων καταστραφείσαν και ταπεινωθείσαν μεγάλην Ελληνικήν πατρίδα». Τα πνεύματα όμως ήταν οξυμμένα κατά των αξιωματικών («της κόκκινης κάλτσας», όπως τους αποκαλεί σκωπτικά ο Θ. Πάγκαλος²²) που ήταν ευνοούμενοι του βασιλιά. Ο αντισυνταγματάρχης Λέανδρος Μεταξάς, διοικητής του συντάγματος ιππικού, μόλις επιχείρησε, μαζί με άλλους πέντε συντρόφους του, να εισέλθει στον Γουδί για να επαναφέρει στην τάξη τους άνδρες του, κινδύνευσε να φονευθεί από τους στασιαστές και σώθηκε χάρη στην έγκαιρη επέμβαση του ίλαρχου Επαμεινώνδα Ζυμβρακάκη²³.

Το υπόμνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου, που αποτύπωνε «τας κεφαλαιώδεις γραμμάς του ανορθωτικού προγράμματός του»²⁴, διακρινόταν από μετριοπαθείς τόνους και ανέφερε επί λέξει:

Ο Σύνδεσμος των αξιωματικών του εθνικού στρατού της ξηράς και του ναυτικού, εμφορούμενος υπό των αυτών αισθημάτων και συναισθανόμενος, ως πάντες οι Έλληνες, το δεινόν των περιστάσεων και την προς άμυναν του πατρίου εδάφους και των δικαίων του Έθνους ανάγκην, της υπάρξεως αξιωμαχού στρατού και στόλου, γινώσκων δε ότι υπό των εκά-

22. Θ. Πάγκαλος, *ό.π.*, σ. 66.

23. Για τη στρατιωτική πλευρά του κινήματος της 15ης Αυγούστου βλ. Εφ. *Εμπρός* αρ. 4.608 (15 Αυγούστου 1909) σσ. 3 και αρ. 4.609 (17 Αυγούστου 1909) σσ. 1-4. Εφ. *Σκριπ* αρ. 16.543 (17 Αυγούστου 1909) σσ. 4-5. Μ. Μάλαινος, *ό.π.*, σσ. 92-103. Αθανάσιος Βερέμης, «Το στρατιωτικό κίνημα του 1909», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήναι: Εκδοτική Αθηνών, 1977, σσ. 258-261. Β. Παπακοσμάς, *ό.π.*, σσ. 104-111. G. Heßing, *ό.π.*, σσ. 754-755. Β. Τσίχλης, *ό.π.*, σσ. 93-110.

24. Εφ. *Χρόνος* αρ. 2117 (14 Αυγούστου 1909) σ. 1.

Το υπόμνημα συνοδευόταν από ένα ιδιαίτερο μακροσκελές «πρόγραμμα στρατιωτικής ανασυντάξεως της χώρας» με σαφή μέτρα για την οργάνωση «των κατά ξηράν και θάλασσαν δυνάμεων» και της Χωροφυλακής, όπως την πρόσκληση ξένων αποστολών για την οργάνωση της επιτελικής υπηρεσίας του στρατού ξηράς και του στόλου, την κατάργηση της Γενικής Διοικήσεως του στρατού και την ίδρυση Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου, την άμεση συμπλήρωση των απαιτούμενων εφοδίων του στρατού, τον περιορισμό των απαλλαγών από τη στρατολογία «εις το ελάχιστον», την προμήθεια ενός νέου θωρηκτού 10.000 τόννων τουλάχιστον και οκτώ τορπιλοβόλων κ.ά.²⁵

Η κυβέρνηση Ράλλη υπέκυψε στις απαιτήσεις του Συνδέσμου, διότι αφενός ήθελε να αποφύγει μια αιματοχυσία και αφετέρου δεν είχε καμία αξία λόγου δύναμη για την καταστολή του ένοπλου κινήματος. Οι αξιωματικοί της Χωροφυλακής είχαν ταχθεί αναφανδόν υπέρ του κινήματος, όπως επίσης και οι περισσότεροι αξιωματικοί της Αστυνομίας των Αθηνών και του Πειραιώς, πλην όσων υπηρετούσαν στη Γενική Διεύθυνση· από τους κατώτερους αξιωματικούς του στρατού, πιστοί έμειναν μόνον όσοι υπηρετούσαν στο Φρουραρχείο και στο υπουργείο Στρατιωτικών. Η ενίσχυση της Αστυνομικής Διευθύνσεως με άγημα 35 Άγγλων ναυτών και το γεγονός ότι ο αγγλικός στόλος, που ναυλοχούσε στο Φάληρο ανέβαλε για μία εβδομάδα τον προγραμματισμένο απόπλου του (για τη Χίο) καταδεικνύουν τη δυσχερή θέση στην οποία είχε περιέλθει η βασιλική κυβέρνηση και το Στέμμα αλλά και τους φόβους των ευρωπαϊκών Δυνάμεων για διατάραξη της εσωτερικής τάξης στην Ελλάδα «εξ εμφυλίου συρράξεως ή αναρχικού τινός κινήματος»²⁶. Τη 15η Αυγούστου το πρωί ο Ράλλης παραιτήθηκε και την πρωθυπουργία ανέλαβε ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, αρχηγός του τρίτου σε κοινοβουλευτική δύναμη κόμματος. Το βράδυ της ίδιας ημέρας υπογράφηκε το βασιλικό διάταγμα της γενικής αμνηστείας σε όλους (αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και οπλίτες) όσους συμμετείχαν «εις τα συμβάντα της 14ης και 15ης Αυγούστου»²⁷. Ο Ζορμπάς, με δηλώσεις του προς τον ευρωπαϊκό Τύπο, προς τη Neue Freie Presse της Βιέννης και τους «Times» του Λονδίνου, διέψευσε τις φήμες για αντικοινοβουλευτικό και αντιδυναστικό χαρακτήρα του κινήματος. Ο αρχηγός του Στρατιωτικού Συνδέσμου συγκεκριμένα υπογράμμισε: «Αγαπώμεν πάρα πολύ την Πατρίδα μας, ώστε να μη φαντασθώμεν να ταραξώμεν το πολιτειακόν αυτής καθεστώς. Την αγακαίνισίν του μόνον ζητούμεν. [...] Το κίνημα ουδαμώς υπήρξεν αντισυνταγματικόν, αλλ' απλώς υπήρξε μία έντονος λαϊκή διαμαρτυρία, εις ην επρωτοστάτησεν ο Στρατός, ενισχυόμενος υφ' όλου του Λαού, καθόσον ήτο αδύνατος η συνεννόησις όπως πρωτοστατήση ο Λαός». Ο Ζορμπάς κατέληξε ότι η επέμβαση του στρατού στις υποθέσεις της Πολιτείας ήταν «προσωρινή» και «επεβάλλετο υπό της καταστάσεως, όπως ανορθωθούν

25. Εφ. Σκριπ αρ. 16.542 (15 Αυγούστου 1909) σ. 2. Μ. Μάλαινος, ό.π., σσ. 83-90.

26. Εφ. Σκριπ αρ. 16.541 (14 Αυγούστου 1909) σσ. 3-4 και αρ. 16.542 (15 Αυγούστου 1909) σ. 4.

27. Εφ. Σκριπ αρ. 16.543 (17 Αυγούστου 1909) σ. 6.

τα κακώς κείμενα»²⁸. Το στρατιωτικό κίνημα της 15ης Αυγούστου (ή η, κατά τη στρατιωτική φρασεολογία του ίδιου του Ζορμπά, «ένοπλος στάσις της φρουράς των Αθηνών»²⁹) ήταν σαφέστερα ένα προνοντυσιαμέντο για τον εκβιασμό των κυβερνώντων παρά ένα πραξικόπημα με σκοπό την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας. Ο Μαυρομιχάλης πρότεινε ο Ζορμπάς να αναλάβει το υπουργείο Στρατιωτικών, αλλά ο τελευταίος αρνήθηκε, διότι δεν το θεωρούσε «ορθόν» ο ίδιος, «όστις σήμερον θεωρούμαι αρχιεπαναστάτης», να επιβλέπει «αυστηρώς την πειθαρχίαν του στρατού»³⁰. Όπως ωστόσο επισημαίνει ο καθηγητής Θάνος Βερέμης, η επίδειξη δύναμης του 1909 ήταν η πρώτη αυτόνομη πολιτική ενέργεια που ανέλαβε ο ελληνικός στρατός³¹. Η επιτυχία του στρατιωτικού κινήματος συνάντησε τη σύσσωμη επιδοκιμασία του Τύπου και του Συνδέσμου των Συντεχνιών Αθηνών και Πειραιώς, οι πρόεδροι του οποίου εξέδωσαν ιδιαίτερο ψήφισμα με το οποίο εξέφραζαν τη χαρά τους «επί τη συμμετοχή του Ελληνικού Στρατού εις το έργον της ανορθώσεως»³². Παράλληλα, ο βασιλιάς Γεώργιος και η νέα κυβέρνηση έσπευσαν να ικανοποιήσουν τα αιτήματα του Συνδέσμου. Τη 15η Αυγούστου δημοσιεύθηκε το βασιλικό διάταγμα για τη σύγκληση της Βουλής στις 31 Αυγούστου³³. Στις 19 Αυγούστου ο Διάδοχος Κωνσταντίνος υπέβαλε αίτηση στον υπουργό Στρατιωτικών να τεθεί σε διαθεσιμότητα και τη Γενική Διοίκηση του Στρατού ανέλαβε ο υποστράτηγος Κωνσταντίνος Σμολένσκης. Σε διαθεσιμότητα τέθηκαν και όλοι οι άλλοι πρίγκηπες που υπηρετούσαν στον στρατό (ο Νικόλαος, ο οποίος με τον βαθμό του συνταγματάρχη ήταν διοικητής του πυροβολικού, ο Ανδρέας και ο Χριστόφορος)³⁴.

Το συλλαλητήριο της 14ης Σεπτεμβρίου

Μετά το προνοντυσιαμέντο του Δεκαπενταυγούστου τη σκυτάλη έλαβαν οι συντεχνίες της πρωτεύουσας, οι οποίες, σε συνεννόηση με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, συγκάλεσαν συλλαλητήριο στο Πεδίον του Άρεως στις 14 Σεπτεμβρίου (γιορτή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού). Ο θρησκευτικός συμβολισμός της Υψώσεως είχε πολιτικά συνδηλούμενα. Με το σύνθημα «Σήκω!» και την ευχή «ο Τίμιος Σταυρός συν τη σημερινή ανυψώσει αυτού ν' ανυψώσει και το Έθνος ημών εις την αρμόζουσαν αυτώ θέσιν», ο λαός κλήθηκε «να διαδηλώση το φρόνημά του και τους πόθους του, να υψώσει την θέλησίν του, να επιδείξη την δύναμίν του και

28. Εφ. Χρόνος αρ. 2122 (20 Αυγούστου 1909) σ. 3.

29. Μ. Μάλαινος, *ό.π.*, σ. 97.

30. Εφ. Σκριπ αρ. 16.544 (18 Αυγούστου 1909) σ. 4.

31. Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική. Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα: Κούριερ, 2000, σ. 82.

32. Εφ. Σκριπ αρ. 16.542 (15 Αυγούστου 1909) σ. 3.

33. Εφ. Σκριπ αρ. 16.542 (15 Αυγούστου 1909) σ. 4.

34. Εφ. Χρόνος αρ. 2122 (20 Αυγούστου 1909) σ. 3. Εφ. Σκριπ αρ. 16.540 (20 Αυγούστου 1909) σ. 3.

να σηκώσει την πατρίδα του»³⁵. Στο συλλαλητήριο συγκεντρώθηκαν – σύμφωνα με υπολογισμούς του αθηναϊκού Τύπου – περισσότεροι από 50.000 άνθρωποι. Ο ανταποκριτής της «Ακροπόλεως» καταμέτρησε περί τις 60 σημαίες συλλόγων, συντεχνιών και σωματείων της Αθήνας και 27 του Πειραιά: συμμετείχαν τα μέλη του Σύνδεσμου των Συντεχνιών Αθηνών – Πειραιώς, οι πατριωτικοί σύλλογοι (των Αργείων «ο Δαναός», των Ηλείων, των Λακεδαιμονίων, των Ηλείων, των Υδραίων, των Μυκονίων, των Ανδρίων, των Καρπαθίων, των Στενημαχιτών, η Ηπειρωτική Αδελφότης, η Κρητική Αδελφότης, ο Θρακικός Πατριωτικός Σύνδεσμος, ο Κεντρικός Μακεδονικός Σύλλογος κλπ.) της πρωτεύουσας, η Πανεπιστημιακή Ένωση (περίπου 400 φοιτητών), η νεοπαγής Ένωση των Ελληνικών Σωματείων, ο σύλλογος «Ελληνισμός» του Νεοκλή Καζάζη (καθηγητή του Πανεπιστημίου), δεκάδες ιερείς (κυρίως Κρήτες και μακεδονομάχοι) κ.ά. Την περιφρούρηση του συλλαλητηρίου είχε αναλάβει ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος με ολιγομελείς ομάδες αξιωματικών που έφεραν περίστροφα. Κεντρικός ομιλητής ήταν ο πρόεδρος της διοικητικής επιτροπής του Συνδέσμου των εν Αθήναις Συντεχνιών (Φώτιος Παπαφώτης), ο οποίος στον λόγο του προς το συγκεντρωμένο πλήθος των διαδηλωτών, χαρακτήρισε τον «πόλεμο κατά της συναλλαγής» ως σημείο συνάντησης «Λαού και στρατού», και τόνισε «την ανάγκην συμπράξεως στέμματος, στρατού και λαού εις το πατριωτικόν έργον της πολιτικής μεταβολής» και της «ανορθώσεως των κοινών». Ο Παπαφώτης καταφέρθηκε κατά των κομμάτων, τα οποία επέβαλλαν νέους φόρους για να δημιουργούν και να συντηρούν θέσεις «αργομισθών», καθώς και κατά των ανωτέρων τάξεων, οι οποίες –σε αντιδιαστολή προς τον «μικρολαόν»– παρέμεναν «σχεδόν αφορολόγητοι». Ο λόγος του είχε επίσης σοσιαλίζουσες αποχρώσεις: αντιπαρέβαλε τους «κεφαλαιούχους» και την «πλουτοκρατίαν, σύντροφον της ολιγαρχίας» (των κομμάτων) προς τον εργαζόμενο «Λαόν», ο οποίος επωμιζόταν τα μεγαλύτερα φορολογικά βάρη και αναγκαζόταν να εκπατριστεί (να μεταναστεύσει δηλαδή στην Αμερική) «χάριν του άρτου του». Ο ομιλητής ζήτησε να ψηφισθούν επειγόντως από τη Βουλή «ριζικά νομοθετήματα» τα οποία θα εισήγαγαν τις νέες ιδέες, θα κατέλυαν το «ολέθριον σύστημα της συναλλαγής» (δηλαδή το πελατειακό σύστημα), θα καταργούσαν τις αυθαίρετες μεταθέσεις, θα θέσπιζαν τη μονιμότητα των διοικητικών υπαλλήλων και θα δημιουργούσαν ευνομούμενο Κράτος και αξιόμαχο Στρατό.

Το ψήφισμα, το οποίο είχε συντάξει στις 9 Σεπτεμβρίου στην οικία του Θ. Πάγκαλου μια «λαϊκή επιτροπή» εκπροσώπων των συντεχνιών, συλλόγων και σωματείων³⁶, εξέφραζε «την χαράν αυτού [του λαού Αθηνών και Πειραιώς] διότι

35. Εφ. Σκριπ αρ. 16.570 (14 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 1 και αρ. 16.571 (15 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 4. Η εφ. *Καιροί* (αρ. 146 [15 Σεπτεμβρίου 1909] σ. 1) του Παναγιώτη Κανελλίδη σχολίασε: «Η 14η Σεπτεμβρίου ήτο η ημέρα καθ' ην ο Ηράκλειος ανεστήλωσε τον Σταυρόν εις την Αγίαν πόλιν, και μετά του Σταυρού ανεστύλωσε τον Ελληνισμόν εν τω Βυζαντινώ Κράτει. Και η 14η Σεπτεμβρίου είνε η ημέρα καθ' ην ο Ελληνικός Λαός μετά του Κλήρου και του Στρατού, ανεστύλωσε το Κράτος και το Έθνος».

36. Θ. Πάγκαλος, ό.π., σ. 90.

ο στρατός ηγέρθη προς κατάλυσιν της πολιτικής συναλλαγής και ενίσχυσιν των στρατιωτικών και ναυτικών της χώρας δυνάμεων», και απευθυνόταν «ευλαβώς» προς τον βασιλιά, με την προσδοκία ο αγώνας για την «πολιτική παλιγγενεσία» να είναι «κοινός Στέμματος, λαού και στρατού». Στο όνομα της «γενικής των κακώς εχόντων ανορθώσεως πολιτικής και στρατιωτικής», καταφερόταν κατά της «ιδιοτελούς ολιγαρχίας» των κομμάτων, η οποία είχε συνεταιρισθεί με την «αφόρητον πλουτοκρατίαν» και είχε διαστρεβλώσει τους νόμους για τα δικά της συμφέροντα («αντικαταστήσασα τον νόμον δια της θελήσεώς της»). Στον μακροσκελή κατάλογο των επιμέρους αιτημάτων περιλαμβάνονταν ο αποκλεισμός οποιαδήποτε αύξησης των καταναλωτικών φόρων, η «λογικωτέρα» αναπροσαρμογή του δασμολογίου, η ψήφιση νόμου «περί προσόντων και μονιμότητος όλων ανεξαιρέτως των [δημοσίων] υπαλλήλων» ούτως, ώστε αυτοί να καταστούν επιτέλους «αληθείς λειτουργοί της πολιτείας, αντί οργάνων του κόμματος», η καταστολή της οπλοφορίας, η εμπέδωση της δημόσιας ασφάλειας, η προστασία της γεωργίας, της βιομηχανίας, της σηροτροφίας, του εμπορίου και της ναυτιλίας, η ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας, η λήψη πρόνοιας «περί βελτιώσεως της τύχης του εργάτου» και η προστασία του από «το κεφάλαιον», η ψήφιση νόμων για την ταχύτερη απονομή της δικαιοσύνης, η καταπολέμηση της τοκογλυφίας, η αρτιώτερη μόρφωση των κληρικών, η εισαγωγή πρακτικής εκπαίδευσης στα δημοτικά σχολεία, η άμεση μεταβολή του κανονισμού της Βουλής, για να σταματήσει η κωλυσιεργία, κ.ά..

Το ψήφισμα επιδόθηκε στον βασιλιά από επιτροπή που αποτελείτο από προέδρους των συντεχνιών. Η επιτροπή επανέλαβε στον ανώτατο άρχοντα ότι «η Διοίκησις περιήλθεν εις αθλίαν κατάστασιν, ο δε Λαός στενάζει υπό το βάρος ανίσου φορολογίας» και του ζήτησε να φροντίσει να «επαναφέρη το Σύνταγμα εις την κανονικήν τροχίαν του». Την ίδια στιγμή το πλήθος κινήθηκε από το Πολύγωνο και κατέκλυσε την πλατεία Συντάγματος και την πλατεία των Ανακτόρων. Ο αριθμός των διαδηλωτών είχε – σύμφωνα με δημοσιογραφικές πληροφορίες – ξεπεράσει τότε πλέον τις 90.000. Ο Γεώργιος Α' εμφανίστηκε στον εξώστη των ανακτόρων και ευχαρίστησε τους διαδηλωτές «δια την ειρηνικήν και νομοταγή εκδήλωσιν των ευχών» τους. Οι επευφημίες του πλήθους υπέρ του βασιλιά συνοδεύθηκαν από ζητωκραυγές υπέρ του έθνους, του στρατού και της «ανορθώσεως». Οι διαδηλωτές μετακινήθηκαν τελευταία στην οικία του πρωθυπουργού (Κ. Μαυρομιχάλη), στον οποίο επιδόθηκε το ψήφισμα, και στη συνέχεια διαλύθηκαν. Το «παλλαϊκόν συλλαλητήριον» της 14ης Σεπτεμβρίου συνιστούσε, σε επίπεδο πολιτικού λόγου και πρακτικής, ποιοτική τομή με το παρελθόν. Η εφ. «Σκριπ» σχολίασε: «Ουδαμού ηκούετο ο συνήθης θόρυβος των κομματικών συλλαλητηρίων και διαδηλώσεων. Ουδαμού εφάνη η εικών λαϊκού τινός ειδώλου περιαγομένου επί κοντού, ούτε κομματικά σύμβολα ενεφανίσθησαν που, ούτε βεβαυκχευμένοι φωναί οπαδών τού κόμματος ετάραξαν την σεμνότητα της πόλεως. Όμιλοι μαγγουροφόρων ή αμαξοδρομούντων μπράβων δεν έκαμαν εις κανέν μέρος την αηδή εμφάνισίν των. Ούτε αι απαραίτητοι πρωτοπορίαί εις

τας κομματικές διαδηλώσεις, των κραυγαζόντων και ωρυομένων αγυιοπαίδων, εκδηλώσεις της κομματικής κραιπάλης, συνετάραξαν τας οδούς της πόλεως. [...] Δια πρώτην φοράν έδειξεν ο Ελληνικός λαός ότι δεν είνε δούλος προσώπων, αλλ' ότι άγεται υπό ιδεών». Ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, όταν έλαβε το ψήφισμα από την επιτροπή, εξέφρασε σε αυτήν την ελπίδα ο λαός να παρακολουθήσει «νομιμοφρόνως» τις προσπάθειες «των αντιπροσώπων του Έθνους προς επίτευξιν της ανορθώσεως», ενώ απευθυνόμενος προς το πλήθος εξέφρασε την ικανοποίησή του για «εν πλήρει τάξει και νομιμότητι» συνάθροισή τους³⁷.

Συλλαλητήρια «υπέρ της ανορθώσεως» συγκλήθηκαν (με πρωτοβουλία των τοπικών συντεχνιών, εμπόρων, ιατρών, δικηγόρων, φαρμακοποιών, πρώην δημάρχων κλπ.) ταυτόχρονα αλλά και τις επόμενες ημέρες (μέχρι τις 20 Σεπτεμβρίου) σχεδόν σε όλες επαρχιακές πόλεις και κωμοπόλεις (στην Άνδρο, στο Άργος, στην Άρτα, στον Βόλο, στο Γύθειο, στη Θήβα, στην Καρδίτσα, στην Κόρινθο, στην Κύμη, στη Λάρισα, στο Λαύριο, στο Μεσολόγγι, στην Πάτρα, στη Σπάρτη, στη Σύρο, στα Τρίκαλα, στην Τρίπολη κ.ά.), ακόμη και στην Κέρκυρα, όπου παράγοντες του θεοτοκικού κόμματος προσπάθησαν να παρεμποδίσουν τη διοργάνωσή του. Σκοπός τους ήταν να ενισχύσουν «τας Συντεχνίας και τον Στρατόν, ο οποίος ανέλαβε την ανόρθωσιν των εσωτερικών και εξωτερικών πραγμάτων του Κράτους»· τα ψηφίσματά τους ασπάζονταν «το ψήφισμα του Λαού Αθηνών και Πειραιώς της 14ης Σεπτεμβρίου», εξέφραζαν την εμπιστοσύνη τους «επί τα πατριωτικά αισθήματα του Βασιλέως, των αντιπροσώπων του έθνους και της Κυβερνήσεως» και ζητούσαν τη σύγκληση του νομοθετικού σώματος για τη λήψη μέτρων «υπέρ της οικονομικής ανορθώσεως και της ταχείας στρατιωτικής προπαρασκευής της χώρας προς απόκρουσιν των επικρεμαμένων κινδύνων της πατρίδος». Ζητούσαν επίσης «να καταβληθή η προσήκουσα μέριμνα και σπουδή δια την βελτίωσιν του κλήρου, της Παιδείας, της Δικαιοσύνης, της διοικήσεως και προς παγίωσιν της ασφαλείας [...] προς προστασίαν και ενίσχυσιν των πλουτολογικών πηγών της χώρας, περιελθούσης εις οικονομικήν καχεξίαν και της ζωτικότητος του τόπου [...] και βελτίωσιν των οικονομικών, την περιστολήν της σπατάλης, την πρόληψιν καταχρήσεων και εξύψωσιν της χρηστότητος»³⁸.

37. Για τους συμμετέχοντες, τον λόγο του Παπαφώτη και το ψήφισμα του συλλαλητηρίου της 14 Σεπτεμβρίου βλ. Εφ. *Εστία* αρ. 5.700 (14 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 3. Εφ. *Ακρόπολις* αρ. 6.620 (15 Σεπτεμβρίου 1909) σσ. 1-2. Εφ. *Εμπρός* αρ. 4.638 (15 Σεπτεμβρίου 1909) σσ. 1-4. Εφ. *Σκριπ* αρ. 16.571 (15 Σεπτεμβρίου 1909) σσ. 2-5. Πρβλ. εφ. *Σκριπ* αρ. 16.570 (14 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 3. Υπογράμμιση του γράφοντος. Βλ. επίσης Μ. Μάλαινος, *ό.π.*, σσ. 131-140. Αθ. Βερέμης, «Η επανάσταση του 1909», *ό.π.*, σ. 261-262. Γ. Δερτιλής, *ό.π.*, σσ. 203, 205-207. Β. Παπακοσμάς, *ό.π.*, σσ. 121-124. Θ. Μποχώτης, *ό.π.*, σσ. 67-69. G. Hering, *ό.π.*, σσ. 760-762. Β. Τσίχλης, *ό.π.*, σσ. 122-126, 341-348.

38. Εφ. *Εστία* αρ. 5.609 (13 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 3 και αρ. 5.701 (15 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 3. Εφ. *Χρόνος* αρ. 2.147 (14 Σεπτεμβρίου 1909) σσ. 3-4 και αρ. 2154 (21 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 4. Εφ. *Εμπρός* αρ. 4.638 (15 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 5. Εφ. *Σκριπ* αρ. 16.577 (21 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 3.

Οι εργασίες της Βουλής ξεκίνησαν στις 20 Σεπτεμβρίου³⁹ και εντός 82 ημερών (έως τις διακοπές των Χριστουγέννων) το σώμα των βουλευτών ψήφισε περισσότερους από 15 νόμους «αληθινώς συμβάλλοντας εις ανόρθωσιν και προφανή πρόοδον» («περί τροποποιήσεως διατάξεων του νόμου περί διοικήσεως των δημοσίων εσόδων και εξόδων και περί δημοσίου λογιστικού του Κράτους», «περί φορολογίας κληρονομιών, κληροδοσίων», «περί διοικητικής διαιρέσεως του Κράτους», «περί προσόντων μεταθέσεως δικαστών», «περί Κυριακής αργίας», «περί τροποποιήσεως των νόμων περί διαθέσεως και διανομής εθνικών γαιών», «περί μεταρρυθμίσεως, συμπληρώσεως και προσθήκης διατάξεων εν τοις περί συνοικισμού και διανομής γαιών εν Θεσσαλία και ιδρύσεως Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου», «περί αγοράς πολεμικών πλοίων», «περί καταργήσεως της Γενικής Διοικήσεως Στρατού» κ.ά.)⁴⁰. Το κίνημα του 1909, το οποίο απέσπασε την υποστήριξη σύσσωμου του αθηναϊκού Τύπου, εκδηλώθηκε δημόσια μέσα στα πλαίσια της υφιστάμενης πολιτειακής και συνταγματικής νομιμότητας. Παρά τους οργισμένους τόνους (και τις σοσιαλίζουσες αιχμές) του πολιτικού λόγου των συντεχνιών και τον εφιάλτη της στρατοκρατίας που πλανήθηκε προσωρινά στους ουρανούς της πρωτεύουσας, το κοινωνικο-στρατιωτικό κίνημα δεν κατευθύνθηκε επίσημα κατά του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος ή του θεσμού της βασιλείας. Στο κίνημα του 1909 συμμετείχε άλλωστε ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών δυνάμεων με προεξάρχουσες τις κατώτερες (μικροαστικές και εργατικές) τάξεις⁴¹. Ήταν κυρίως μια συλλογική κίνηση διαμαρτυρίας με σκοπό τη μεταρρύθμιση και τον εκσυγχρονισμό του αστικού Κράτους και του τρόπου λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, και όχι για την ανατροπή τους. Το κίνημα είχε χαρακτήρα *ad hoc* διαταξικής συμμαχίας, στην οποία συμμετείχαν μαζικά οι παραγωγικές τάξεις της μισθωτής εργασίας, οι μικροκαταστηματάρχες, οι χειροτέχνες, οι μεροκαματιάρηδες αλλά και «αι ανεπτυγμένοι τάξεις» του εμπορίου, της αναπτυσσόμενης εμβρυακής βιομηχανίας και της ναυτιλίας⁴². Στην οργανωτική επιτροπή του συλλαλητηρίου της Σύρου (14 Σεπτεμβρίου), για την οποία υπάρχουν αναλυτικότερες πληροφορίες, συμμετείχαν – εκτός από τους τοπικούς συλλόγους, τις συντεχνίες και τα ποικίλα σωματεία – έξι εργοστασιάρχες, τρεις εφοπλιστές, ένας «τραπεζομεσίτης», ένας «ναυλομεσίτης», ένας δικηγόρος και δύο (μεγαλ)έμποροι⁴³. Χαρακτηριστική είναι επίσης η ανταπόκριση της «Ακροπόλεως» από το συλλαλητήριο του Πεδίου του Άρεως:

39. Εφ. Σκριπ αρ. 16.576 (20 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 1.

40. Εφ. Χρόνος αρ. 2247 (21 Δεκεμβρίου 1909) σσ. 3-4 και αρ. 2249 (23 Δεκεμβρίου 1909) σ. 1. Ο συνολικός αριθμός των νομοσχεδίων που ψηφίστηκαν αυτό το διάστημα ήταν 169 (Β. Παπακοσμάς, *ό.π.*, σσ. 160-161).

41. Γ. Δερτιλής, *ό.π.*, σσ. 202-203.

42. Εφ. Καιροί αρ. 141 (10 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 3.

43. Εφ. Καιροί αρ. 145 (14 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 2. Εφ. Χρόνος αρ. 2147 (14 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 4.

Το πρόγραμμα του Στρατιωτικού Συνδέσμου

«Το πρόγραμμα του Στρατιωτικού Συνδέσμου δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες στις 15 Αυγούστου 1909. Στα πέντε σημεία του προγράμματος οι αξιωματικοί:

- αποδοκίμαζαν «τα ατυχήματα και τους εξευτελισμούς ούς (...) υπέστη (το Έθνος)», και τους οποίους δεν θα είχε υποστεί αν είχε «παρασκευασμένη προς άμυνα στρατιωτικήν και ναυτικήν δύναμιν επαρκήν»
- Δήλωναν ότι ο Σύνδεσμος δεν επιδίωκε την «κατάργησιν της Δυναστείας ή την αντικατάστασιν του Βασιλέως, ούτινος το πρόσωπο είναι ιερόν (sic).
- απαιτούσαν, πάντως, «όπως ο Διάδοχος και οι Βασιλόπαιδες αποσχώσι της ενεργού και διοικητικής εν τω στρατώ και ναυτικώ υπηρεσίας»
- υπέβαλλαν «την παράκλησιν (sic) όπως εν τω μέλλοντι ο Βασιλεύς (...) απαιτή ίνα οι Υπουργοί των Στρατιωτικών και των Ναυτικών προέρχονται εξ ανώτερων αξιωματικών
- εκδήλωναν τον «πόθον (...) όπως η Διοίκησις της χώρας καταστή χρηστή και έντιμος, όπως η Δικαιοσύνη απονέμηται ταχέως μετ' αμεροληψίας και ισότητος, (...) όπως η Εκπαίδευσις του Λαού καταστή λυσιτελής δια τον πρακτικόν βίον και τας στρατιωτικάς ανάγκας της χώρας, όπως η ζωή, η τιμή και η περιουσία των πολιτών εξασφαλισθώσιν και τέλος όπως τα οικονομικά ανορθωθώσι, λαμβανομένων των απαιτουμένων μέτρων προς λελογισμένην διαρρύθμισιν των εσόδων και εξόδων του Κράτους, ώστε αφ' ενός μεν, ο σχεδόν πενόμενος Ελληνικός λαός ν' ανακουφισθή εκ των επαχθών φόρων, ούς ήδη καταβάλλει και οίτινες ασπλάχνως κατασπαταλώνται προ διατήρησιν πολυτελών και περιττών υπηρεσιών και υπαλλήλων, χάριν της απαισίας συναλλαγής, αφ' ετέρου δε καθορισθώσι θετικώς τα όρια, εντός των οποίων δύναται ν' αυξηθώσιν αι δαπάναι δια την στρατιωτικήν της χώρας παρασκευήν»

ΠΗΓΗ: Γ.Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα: Εξάντας, 1985, σ. 186-187.

Ούτω είδομεν προχθές εμπόρους και βιομηχάνους επαναστάτας [...] Είδομεν να περνούν βιομήχανοι, είδομεν να περνούν έμποροι, είδομεν καταστηματάρχας, μικρομαγαζάτορας, παπάδες, εργάτας. Όλους δε αυτούς αθρούς, πυκνούς αδιασπάστους, μυριοπληθείς, συντεταγμένους ει πλήθη κατά εκατοντάδας, κατά χιλιάδας, κατά δεκάδας χιλιάδων, ώστε να μας δώσουν το πανευφρόσυνον εκείνο θέαμα της εργασίας εξεγερθείσης δια να ζητήση την ανόρθωσιν.

Από το συλλαλητήριο της πρωτεύουσας απουσίαζαν οι περισσότεροι ελεύθεροι επαγγελματίες (δικηγόροι και ιατροί· ο Δικηγορικός Σύλλογος των Αθηνών, υπό

την προεδρία του Κωνσταντίνου Έσολιν, ήταν το μοναδικό επαγγελματικό σωματείο το οποίο δεν συμμετείχε επίσημα στο συλλαλητήριο και δεν προσυπέγραψε το ψήφισμά του), οι καθηγητές και οι δάσκαλοι (τα «διανοητικά στρώματα της εργασίας»), οι υπάλληλοι των τραπεζών (όπου δέσποζε ως εργοδότης η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος) και εν γένει οι υπάλληλοι του κράτους· οι τελευταίοι, όπως σχολίασε η «Ακρόπολις», «ή κατά βάσιν αντιδρούν εις την λαϊκήν εξέγερσιν, ή αδιαφορούν προς αυτήν ή δεν αισθάνονται τον αυτόν άγιον ενθουσιασμόν προς τας μεγάλας λαϊκάς μάζας»⁴⁴. Τα πολυδιάστατα αιτήματα του κινήματος εκτεινονταν παράλληλα στις σφαίρες τόσο της εσωτερικής όσο και της εξωτερικής πολιτικής της χώρας. Η σύζευξη του αιτήματος της εσωτερικής «ανορθώσεως» με την εξωτερική (αλυτρωτική) πολιτική ήταν πλέον εμφανής στην έκκληση του Κεντρικού Μακεδονικού Συλλόγου προς τα μέλη του για συμμετοχή στο συλλαλητήριο: «Το Έθνος ορθούται. Η Μακεδονία, η κρηπίς αύτη του Ελληνικού μεγαλείου, η ισχύς και η δόξα της φυλής, αποβλέπει εις την ενίσχυσιν της Ελληνικής πολιτείας, ως απέβλεψεν και εις την κατάλυσιν του τυραννικού συστήματος [ενν. του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β'] εν τη γείτονι χώρα, την εξασφάλισαν την ακεραιότητα αυτής από της Σλαυϊκής επιβουλής. Αι σημεριναί πάνδημοι συναθροίσεις του Ελληνικού λαού είνε το δεύτερον βήμα προς ανόρθωσιν του Κράτους, μετά την πρώτην φιλότιμον και τολμηράν ενέργειαν του Ελληνικού στρατού»⁴⁵. Ο κεντρικός ομιλητής του συλλαλητηρίου του Μεσολογγίου (14 Σεπτεμβρίου) προέτρεψε «να μη αποσιωπηθή [...] η απελευθέρωσις 500.000 Ελλήνων» της μεγαλονήσου, καθώς «η ηρωίς πλην η ανύμφευτος έτι νύμφη της Μεσογείου [ενν. η Κρήτη] αγωνιά ευρισκομένη εν τρικυμιώδει πελάγει αγωνίας και ταλαντεύσεων»⁴⁶. Καταλύτης της αλλαγής των όρων του πολιτικού παιγνίου (με βάση στο εξής τα κόμματα αρχών) και υλοποιητής πολλών από τα αιτήματα της «ειρηνικής επανάστασης» του 1909 ήταν ο Κρης πολιτικός Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος κατέφθασε στην Αθήνα στις 28 Δεκεμβρίου 1909⁴⁷.

44. Εφ. *Ακρόπολις* αρ. 6.621 (16 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 1.

45. Εφ. *Εμπρός* αρ. 4.637 (14 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 4. Για τη συμμετοχή Μακεδονομάχων αξιωματικών στο κίνημα του Γουδί βλ. Βασίλειος Κ. Γούναρης, «Από τη Μακεδονία στο Γουδί: Δραστηριότητες των Μακεδονομάχων στρατιωτικών (1908-1909)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 29 (1986) σσ. 220-227.

46. Εφ. *Εμπρός* αρ. 4.638 (15 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 5.

47. Για τον ρόλο του Ελ. Βενιζέλου το 1910 και την μετεξέλιξη του κινήματος βλ. γενικότερα Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, «Η είσοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 ως το 1912», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Αθήναι: Εκδοτική Αθηνών, 1977, σσ. 266-279. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press 1983, σσ. 121-127. Του ιδίου, «Οι πολιτικές εξελίξεις. Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. ΣΤ' (Η εθνική ολοκλήρωση, 1909-1922), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 9-13. G. Hering, *ό.π.*, σσ. 765-777. Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και «εθνικό ζήτημα» στην Ελλάδα, 1880-1910*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2009, σσ. 459-466.